

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРАВОСВІДОМІСТЬ І КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ (ВИРОБЛЕННЯ ПІДХОДІВ)

Сучасний стан кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів свідчить про невиправдане розширення їх кола, що призвело до розширення меж кримінальної відповідальності і кримінальної репресії. Це не відповідає основним принципам вітчизняної кримінально-правової політики. При цьому законодавець при конструюванні кримінально-правових норм та інститутів фактично не звертає увагу на оцінку суспільною кримінально-правовою правосвідомістю необхідності такого кримінально-правового регулювання та охорони. Як наслідок, значна кількість норм або повністю не сприймається кримінально-правовою правосвідомістю вітчизняного соціуму, або сприймається з неповним схваленням, внаслідок чого правові норми або не працюють повністю або працюють частково. При цьому законодавцями абсолютно не враховується така фундаментальна категорія кримінально-правової правосвідомості, якою є кримінально-правовий менталітет, яка до того ж мало досліджена у вітчизняній теорії кримінального права. Представлений матеріал є спробою вироблення підходів до розуміння та оцінки кримінально-правового менталітету та кримінально-правової правосвідомості та їх взаємодії.

Ключові слова: правосвідомість, кримінально-правова правосвідомість, менталітет, кримінально-правовий менталітет.

Unjustified expansion of the circle of criminal law regulation and criminal protection of the most important social relations, benefits and interests has led to the enlargement of the limits of criminal liability and criminal repression. It does not meet the basic principles of domestic criminal policy. The legislator during the construction of criminal codes and institutions does not actually pay attention to the assessment of public criminal justice awareness of the need for such criminal regulation and protection. As a consequence, a significant number of norms are not perceived as criminal justice by the the consciousness of the national society. Therefore, the legal rules do not fully work or work partially. The lawmakers do not take into account the criminal-law mentality. It is not explored in domestic criminal law theory. The article describes the development of approaches to understanding and evaluating the criminal mentality and criminal justice consciousness and their interaction.

Keywords: justice, criminal justice consciousness, criminal-law mentality, criminal regulation.

Современное состояние уголовно-правового регулирования и уголовно-правовой охраны важнейших общественных отношений, благ и интересов свидетельствует о неоправданном расширении их круга, что привело к расширению границ уголовной ответственности и уголовной репрессии. Это не соответствует основным принципам отечественной уголовно-правовой политики. При этом законодатель при конструировании уголовно-правовых норм и институтов фактически не обращает внимание на оценку общественным уголовно-правовым правосознанием необходимости такого уголовно-правового регулирования и охраны. Как следствие, значительное количество норм или полностью не воспринимается уголовно-правовым правосознанием отечественного социума, или воспринимается с неполным одобрением, вследствие чего правовые нормы или не работают полностью или работают частично. При этом законодателями совершенно не

учитывается такая фундаментальная категория уголовно-правового правосознания, которой является уголовно-правовой менталитет, к тому же которая мало исследована в отечественной теории уголовного права. Представленный материал является попыткой выработки подходов к пониманию и оценке уголовно-правового менталитета и уголовно-правового правосознания и их взаимодействия.

Ключевые слова: правосознание, уголовно-правовое правосознание, менталитет, уголовно-правовой менталитет.

Кримінально-правова правосвідомість, як самостійний структурний елемент суспільної правосвідомості, може бути визначена як *сукупність правових поглядів і почуттів, правових ідеалів, ідей, теорій, концепцій, які мають нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових явищ, так і оцінку їх з точки зору соціальної справедливості, а також нові правові вимоги до вдосконалення кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони суспільних відносин, благ та інтересів, практики їх застосування, які відображають економічні і політичні потреби й інтереси суспільного розвитку.*

Формування кримінально-правової правосвідомості – складний і неоднозначний процес, який відбувається під впливом багатьох факторів – соціально-економічних, соціально-політичних, психологічних та ін.

У ньому суттєва роль належить співвідношенню кримінально-правової правосвідомості з моральною свідомістю. Лише при їх повному збігу можна вести мову про моральність кримінально-правової правосвідомості, а у кінцевому, коли через кримінально-правову ідеологію остання трансформується у норми права, і про моральність кримінального права.

Протягом століть категорії «мораль» та «право» були предметом чисельних правових, політичних та естетичних вчень, які розглядали їх співвідношення, співвідпорядкування та взаємовплив. Вони були предметом багатьох філософських та літературних творів, інших творів мистецтва. Основні співвідношення між цими категоріями визначаються на рівні «державне» і «недержавне», «правове» і «неправове», «зовнішнє» і «внутрішнє». Вони оцінювались і з позицій примусовості їх дії «забезпечені примусовою силою держави» і «незабезпечені примусовою силою держави». Спроба останньої диференціації дещо сумнівна, оскільки ряд кримінально-правових приписів, які відповідають кримінально-правовій правосвідомості, сформовані на базі моральних норм, що відбивають норми природного права.

Практично подібне можна сказати і про політичну свідомість. Політична свідомість у суспільстві далеко не однорідна. У різних політичних партій і об'єднань вона різна і по різному впливає на формування кримінально-правової правосвідомості. Це обумовлює і формування кримінального права, оскільки

саме політична свідомість відповідної політичної сили формує її кримінально-правову правосвідомість і через кримінально-правову ідеологію визначає кримінально-правову політику і, у кінцевому, кримінальне законодавство. При цьому політична свідомість далеко не завжди гармонічна з моральною правосвідомістю. Часто навпаки – вона їй повністю не відповідає, є аморальною. Далекі за прикладами ходити не треба.

Таким чином, і політична, і моральна свідомість утворюють, так би мовити, «зовнішню оболонку» кримінально-правової правосвідомості. Однак, вони не змішуються з нею, залишаючи її самостійним явищем суспільного буття.

При цьому необхідно акцентувати те, що формування кримінально-правової правосвідомості здійснюється під впливом, накладаючись на кримінально-правовий менталітет відповідної нації, народу. Ніхто, напевно, не буде заперечувати наявності різниці у кримінально-правовому праворозумінні між представником європейської та азійської націй, між християнином і мусульманином та т. ін.

Нагадаємо, що вперше про правовий менталітет українського народу сказав вже у далекому 1994 р. академік М. В. Костицький у своєму виступі на з'їзді всесвітнього конгресу українських правників у м. Києві. На рівні монографічних досліджень це питання досліджено недостатньо. Можна згадати лише в праці Ю. П. Лободи «Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу)» [1] та Г. Д. Копельців-Левицької, яка розглядає проблему під кутом зору правової філософії [2]. Що стосується питання про кримінально-правовий менталітет, то уваги до нього приверталося ще менше. Лише М. В. Костицький [3] та автор цих рядків фрагментарно торкалися його у своїх працях [4]. Разом з цим розбудова національної держави, створення національної правової системи вимагають врахування правового менталітету українського народу з тим, щоб правові норми максимально відповідали національному менталітету, а звідси національній правосвідомості, що у цілому забезпечували високий рівень сприйняття і виконання правових приписів.

Що ж являє собою кримінально-правовий менталітет?

У філософській літературі під поняттям менталітету розуміється сукупність «розумових, емоційних, культурних особливостей, ціннісних орієнтацій і установок, властивих соціальній або етнічній групі, нації, народу, народності» [5].

Розвиток будь-якої історичної спільноти людей (нації, народу) неможливий без формування єдиних для неї поглядів, установок тощо. У

сукупності вони утворюють відповідний менталітет народу. У перекладі із латинської мови «*mentos*» – думка. Тому термін менталітет зазвичай перекладають як «склад розуму», «умонастрій», «виображення» и т. ін.

«Менталітет, – зазначає А. Ю. Мордовцев, – це те, що дозволяє представникам одного соціуму та (або) типу цивілізації відносно подібно, одноманітно сприймати оточуючу дійсність, оцінювати її і діяти в ній у відповідності з визначеними, такими, що склались у суспільстві установками і стереотипами поведінки, «розуміючи» один одного, зберігаючи (завдяки цьому) стабільність і цілісність національного (цивілізаційного) простору» [6].

Як зазначає І. М. Ковальська-Павелко, «концепт правової ментальності є одним з фундаментальних у загальній теорії правової культури; без нього дослідження глибинних структур юридичної психології, ідейних засад правосвідомості індивіда, соціальної групи, суспільства є вкрай утрудненим. ... Сьогодні стає цілком очевидним, що право не можна розглядати як ізольований і відірваний від ментального духу феномен, бо без нього право вироджується у свою протилежність – квазіправо. ... При цьому варто наголосити, що правова ментальність формується як під впливом права, правових звичаїв, принципів, так і під впливом ментальності взагалі, а тому являє собою ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш засвоєними є і правові і загальнолюдські цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот» [7, с. 48,49].

На думку В.А. Шкуратова «ментальність можна назвати людським виміром історичних макромас або людської активністю, об'єктивованою к культурних пам'ятках».

Він вважає, що ментальності притаманні відповідні риси, які відмежовують її від психіки. Основними з них є:

1) ментальність не співпадає з поняттям «психіка», оскільки застосовується виключно до людини (тоді як «психіка» є і у тварин);

2) ментальність є зміст (образ, уява, поняття), а психіка є процес [8].

Разом із цим, як справедливо зазначає М. Є. Черкес: «дослідження правової природи та змісту поняття «правовий менталітет» дають всі підстави стверджувати, що доктринальне визначення категорії «правовий менталітет», «український правовий менталітет» представниками науки теорії держави та права України ще й досі не сформоване» [9, с. 92], що «по-перше, правовий менталітет є багатогранним явищем, яке вивчається різними науками. На сьогодні єдності у підходах до розуміння його правової природи немає, а концептуальні засади його становлення та розвитку ще перебувають на початковій стадії. По-друге, особливості саме українського менталітету тісно

взаємопов'язані з історією становлення та розвитку української державності, а також у свою чергу впливають на засади побудови держави і права сьогодні» [10, с. 96].

Як зазначає Р. С. Байніязов, сутність правової свідомості можна розкрити тільки з урахуванням категорії «менталітет» [11, с.31,32]. Звичайно, що це у повному обсязі стосується і кримінально-правової правосвідомості.

Наявні доктринальні підходи до його розуміння свідчать про неоднозначність висновків щодо змісту цього явища.

Так, В. Павловська-Кравчук під правовим менталітетом розуміє «історично сформовані специфічні, найбільш типові і стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності» [12].

Л. Бойко визначає правовий менталітет як «феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності» [13, с. 53].

А. М. Шульга аналізуючи поняття правового менталітету у контексті правосвідомості підтримує позицію Г. В. Паластратова, який підкреслює, що це «найбільш глибинний і в силу цього стійкий феномен, який відображає зміст і значення існуючих або тих, що існували в минулому правових реалій», він – «основа для формування та прояву правосвідомості, юридичного світогляду, правового мислення» [14, с.149].

Виходячи із наведених підходів до розуміння змісту менталітету, абсолютно допустимим є виділення менталітету залежно від об'єкта, до якого він відноситься. Тому можливо вести мову про правовий менталітет народу і (якщо заглиблюватись) про його складові, серед яких, відповідно, важливе місце посідає кримінально-правовий менталітет.

Національний кримінально-правовий менталітет являє собою цілісну систему розумових, емоційних, культурних особливостей, ціннісних орієнтацій і установок, притаманних народу, в яких відбивається оцінка кримінального права як системи нормативного регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів та практики його застосування, що відбувається на базі історичного виміру та сформовані на підставі цього загальні вимоги до законотворчого і правозастосовного процесів.

Слід зазначити, що взагалі кримінально-правовий менталітет будучи самостійною категорією, тим не менш входить в якості структурного елемента у більш загальну категорію, якою є правовий менталітет народу, а той, у свою

чергу – у категорію культурного менталітету народу. Це є абсолютно зрозумілим, оскільки право є елементом культури відповідного народу, нації.

Необхідно зауважити, що співвідношення понять «культурний менталітет», «національний менталітет», «правовий менталітет» в національній правовій науці стосовно нашого суспільства розроблені надзвичайно слабо. Що стосується категорії «кримінально-правовий менталітет», то вона взагалі в Україні не розроблена.

Розглядаючи поняття менталітету, слід зупинитись ще на одному важливому питанні. Про що взагалі слід вести мову – про менталітет титульної нації, якою в нашій країні є українська нація, чи про менталітет українського народу, який об'єднує в собі більше 100 національностей?

Україна не належить до мононаціональних держав (фактично на сьогодні процеси глобалізації взагалі скасовують таке поняття). Однак, українці складають домінуючий відсоток (за даними перепису 2001 року – 77,8%) [15] у складі українського народу і, звичайно, саме їх менталітет є визначальним для врахування кримінально-правовою політикою.

Це тим не менш, не говорить про можливість нехтування правовим менталітетом інших націй, які входять у структуру українського народу. На практиці це означає, що при розробці правової доктрини і концепції, в процесі правозастосування у першу чергу повинен враховуватись менталітет української нації у тій частині, в якій він не суперечить (не вступає в колізію) з менталітетом інших націй, що складають український народ. Це положення не повинно торкатись фундаментальних основ державотворення, до яких належать поняття державного суверенітету, незалежності та т. ін.

Кримінально-правовий менталітет пов'язаний із сприйняттям кримінально-правової дійсності, її оцінки (у тому числі оцінки визначення злочинного і незлочинного, практики призначення покарання), вимоги до цих процесів, які сформовані в історичній ретроспективі внаслідок формування правового світогляду.

Необхідно зазначити, що врахування правового менталітету при розробці кримінально-правової доктрини, концепції розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, в процесі призначення покарання не здійснювалось і не здійснюється в наш час. Надзвичайно негативний вплив на це здійснила висунута у свій час КПРС концепція створення нового історичного утворення – радянського народу, в якому нівелювались національні особливості. Звичайно, з позицій реальної науки такий підхід не витримував жодної критики.

Якщо поринути в історію розвитку кримінального права, що діяло на теренах України, то можна віднайти непоодинокі випадки врахування менталітету української нації при конструюванні кримінального законодавства.

Як зазначає К. Б. Марисюк в історії кримінально-правової політики ряду країн, до яких входили українські землі – Австро-Угорщина, Румунія, Польща, спостерігаються факти спеціального кримінально-правового регулювання для територій, на яких проживали представники української нації. При цьому таке регулювання носило як позитивний, так і негативний характер. Як підкреслює М. В. Костицький, в Австро-Угорщині для населення її гірських районів – Гуцульщини, до ХХ ст. діяли кримінально-правові приписи, які своїми коріннями уходили ще у Руську правду [3]. Кримінальне законодавство Польщі 1932 року передбачало такий вид покарання як *нав'язка* (вид штрафу, при якому він стягувався на користь потерпілого). Цей вид покарання своїми коріннями також сягав норм Руської правди і становив вид приватно-кримінального покарання, яке заміняло помсту [17, с.185].

Негативним прикладом може слугувати закон Румунії від січня 1938 року, яким встановлювалась відповідальність за використання «руської мови» [17, с.201]. Таке положення теж свідчить про кримінально-правове врахування менталітету української нації, звичайно, хоча, на цей раз, у негативному аспекті.

У зв'язку із викладеним виникає декілька питань:

- Чи враховується національний менталітет в українській кримінально-правовій політиці?
- Чи потрібно його враховувати?
- Який з рівнів кримінально-правової політики (доктринальна, концептуальна, законотворча, правовиконавча, правозастосовна) повинні максимально його враховувати?

Відповідаючи на ці питання слід одразу дати негативну відповідь на перше з них. На превеликий жаль національний кримінально-правовий менталітет українського народу жодним чином не враховується у національній кримінально-правовій політиці. Можливо навіть стверджувати протилежне – часто національна кримінально-правова політика *суперечить національному кримінально-правовому менталітету!* Тут в першу чергу відіграє роль відома трагічна історія України, яка століттями не мала власної держави і перебувала у складі інших держав, що, без сумніву наклало свій відбиток на усі сторони нашого сучасного життя. Часто при створенні тих чи інших кримінально-правових норм законодавець фактично запозичує досвід інших країн, не задумуючись чи відповідатимуть ці норми кримінально-правовому менталітету

українського народу. Правда, тут існує один важливий момент, пов'язаний із процесом інтеграції України у світове співтовариство демократичних країн. Теоретично можна представити ситуацію, при якій створюючи кримінально-правові норми, з метою виконання прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, будуть прийматись закони про кримінальну відповідальність, які також протирічать національному кримінально-правовому менталітету. Як бути у цьому випадку? Скоріше усього слід прийти до висновку, що глобальні загальнодержавні інтереси повинні домінувати у такій ситуації! При цьому підкреслимо ще раз – у багатонаціональній країні, якою є Україна, врахування національного кримінально-правового менталітету українського народу повинно враховуватись у кримінально-правовій політиці таким чином, щоб не створювати колізійні ситуації з кримінально-правовим менталітетом інших націй і народів, що проживають в Україні.

Висновки. Сучасна кримінально-правова політика України розбудовується без належного врахування суспільної правосвідомості і, особливо, її складової – кримінально-правової правосвідомості. Проведені вибіркові дослідження пояснювальних записок до законопроектів, що пов'язані із кримінально-правовою політикою, підтверджують факт ігнорування законодавцями цих категорій. При цьому їх врахування і особливо в умовах існуючих ідеологічних розходжень в середині українського соціуму, які викликані відомими подіями в історії України, вимагають такого врахування. Одночасно слід враховувати і особливості кримінально-правового менталітету, виходячи з того, що український народ не є мононаціональним. При тому в основі кримінально-правового менталітету повинен перебувати менталітет української нації, яка є титульною, тією, менталітет якої протягом тисячоліть визначав кримінально-правову правосвідомість, на базі якої формувалось національне кримінальне право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів, В-во «Світ», 2009.
2. Копельців-Левницька Є. Д. Ментальність українського народу: філософсько-правовий аспект. Автореф. дис... канд. юрид наук. Львів, ЛьвДУВС, 2012.
3. Костицький М. В. Соціально-психологічні особливості української нації та проблеми злочинності. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності: Матеріали науково-практичного семінару*. Івано-Франківськ, 20 лютого 2004 р. С. 3-10
4. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: АТІКА, 2005.

5. Википедия. Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Менталитет>. (дата звернення 17.04. 2020)
6. Мордовцев Ю. А. Российская государственность в ментально-правовом измерении : Дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 : Ростов н/Д, 2004 330 с. РГБ ОД, 71:05-12/24. <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/126503.html> (Дата звернення 11.04.2020)
7. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. С. 48,49.
8. Шкуратов В.А. Историческая психология. Уч. пос. изд. 2. М., 1997. 505 с. URL: http://www.brainball.ru/link/common_psychology/hist_psych.zip (дата звернення 11.04.2020)
9. Черкес М. Є. Правовий менталітет як складова правосвідомості: особливості становлення та розвитку в Україні. *Право та інновації*. № 3 (23), 2018. С. 92-97
10. Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет. *Правоведение*. 2000. № 1. С. 31–32.
11. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С.264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2010_4_26 (дата звернення 11.04.2020)
12. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – права свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 53
13. Паластрова Г. В. Юридическое мировоззрение: историко-правовые и аксиологические аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2008. 149 с. Цит. за А. М. Шульга. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Forum Prava*, 2018. (4). 141–148 (Research Article) – С. 142 URL: <https://forumprava.pp.ua/files/141-148-2018-4----Shulha--14-.pdf> (дата звернення 11.04.2020)
14. Національний склад населення України. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 11.04.2020)
15. Марисюк К. Б. Майнові покарання в Україні (911-2-11 pp.). Питання кримінально-правової політики. [текст]: Монографія – Івано-Франківськ, Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – С. 185.